

**ПІВДЕННО-УКРАЇНСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. К.Д. Ушинського**

На правах рукопису

Гончарова Наталя Іванівна

**СТАНОВЛЕННЯ САМОСВІДОМОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
В УМОВАХ ПОВСЯКДЕННОГО БУТТЯ
(СУТНІСТЬ І ГЕНЕЗА)**

Спеціальність 09.00.03 —
Соціальна філософія та філософія історії

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Одеса 1996

АВ 34.825
ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00759900 (U)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі філософії і соціології Південно-Українського педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського

Науковий керівник доктор філософських наук, професор

Дмитрієва М.С.

Офіційні опоненти доктор філософських наук, професор

Чугуєнко В.М.

кандидат філософських наук, доцент

Одаховська І.О.

Провідна установа кафедра філософії Одеського

сільськогосподарського інституту

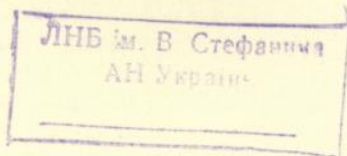
Захист відбудеться «*14*» *лютого* 1996 року о «*15⁰⁰*» годині на засіданні спеціалізованої вченої Ради К-050804 в Південно-Українському педагогічному університеті ім. К.Д. Ушинського (Адреса: 270020, Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, корп. фізико-математичного факультету).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Південно-Українського педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського

Автореферат розіслано «*13*» *має* 1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої Ради
доктор філософських наук,
професор

М.С. Дмитрієва

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми. За останні декілька років в житті нашого народу сталися важливі зміни, з-поміж яких найголовніша — проголошення незалежної держави Україна як самостійного суб'єкта політичної, економічної і культурної дійсності. Сьогодні складний процес становлення української державності детермінується багатьма факторами, серед яких важливе місце посідає національна самосвідомість, самосвідомість народу, рівень її розвитку і особливості механізму її функціонування. Розробка теоретичних засад і визначення сутності цього соціального феномену на сьогодні є одним пріоритетних завдань соціальної філософії.

Реалії сучасного суспільного буття визначають і практичний інтерес до дослідження проблеми становлення самосвідомості народу в умовах буденного життя. Специфіка сьогодишньої етнокультурної ситуації в Україні полягає в тому, що при підвищеній увазі до витоків національної культури, етнічної історії, при великій кількості монографій і статей, присвячених саме цим проблемам, досить часті намагання впливати на свідомість суспільства не науково вивіреними аргументами, а емоційно-популістськими лозунгами. Але ж справжнє відродження України можливе лише через засвоєння духовних багатств власного народу і людства взагалі, а не через викривлення етнокультурної інформації, що з необхідністю призводить до збіднення духовності народу, зрештою — до кризи суспільства (свідками чого ми вже були).

Тому вкрай необхідне серйозне філософське обґрунтування найбільш актуальних питань сучасності, до яких відноситься, зокрема, і питання про національну самосвідомість українського народу. Аналіз різночасових ідей щодо цих проблем надав би змоги використати вже опрацьовані людством вирішення теоретичних і практичних ускладнень, враховуючи й можливі «побічні ефекти» наших дій.

Такі дослідження тим більш актуальні, що, за свідченням спеціалістів-психологів, в кризовому становищі, в ситуації соціального вибору як в суспільній, так і в індивідуальній свідомості виникають тенденції до активізації архаїчних шарів свідомості і самосвідомості, що вагомо впливає на результати такого вибору. Саме тому дослідження історичних форм національної самосвідомості, а також тих її особливостей, що формувалися на ранніх етапах становлення етносу, мають надзвичайно важливе значення в сьогодишній ситуації «перманентної кризи». Сучасна політична, культурна та соціально-економічна ситуація в суспільстві свідчить, що без вирішення проблем суспільної свідомості та самосвідомості, а загалом і самосвідомості народу (етносу) неможливе ні становлення української нації, ні подальший розвиток України як самостійної незалежної держави.

Ступінь розробленості проблеми. При великій кількості літератури, що торкається питань розвитку національної (етнічної) самосвідомості, досі еволюція національної самосвідомості народу в умовах повсякденності не досліджувалась як цілісний процес, як складова частина загального процесу історичного розвитку певного народу. Подана робота має за мету деякою мірою заповнити цю прогалину.

В різних аспектах свого реального буття феномен самосвідомості досліджувався в роботах Платона і Августина, Р. Декарта і Д. Юма. Діяльнісний момент цього феномену особливо підкреслювався в теоріях класиків німецької філософії — І. Канта, І. Фіхте, Ф. Шелінга, Г. Гегеля. Заслужують на увагу концепції суспільної, національної самосвідомості, що розроблялися В. С. Соловйовим і М. О. Бердяєвим.

Проблемою самосвідомості займалися відомі психологи і фізіологи, які досліджували процес розвитку самосвідомості індивіду, взаємозв'язок т. з. «предметної» свідомості і самосвідомості — І. М. Сеченов, В. М. Бехтерев, С. Л. Рубінштейн.

Представники сучасної вітчизняної філософії — В. П. Тугарінов, О. Г. Спіркін, Д. С. Шимановський — також зробили свій внесок в розробку цієї проблеми. Особливо цінні в методологічному і онтологічному планах праці Е. В. Ільєнкова, що стосуються теоретико-практичних досліджень процесу становлення самосвідомості особистості.

Питання про сутність та відмінності функціонування етнічної і національної самосвідомості знайшли своє відображення в монографіях Г. Г. Шпета, Ю. В. Бромляя, А. Ф. Дашдамірова, С. Т. Калтахяна, а також в статтях та публікаціях багатьох сучасних авторів: М. Баряктаровича, П. Гнатенка, Я. Дашкевича, В. Жмир, З. Когута, Т. Чайки та ін.

За останній час об'єктом більш детального дослідження стала власне сфера буденного, повсякденного, яка найчастіше розглядається в плані певної опозиції теоретико-раціональному способу пізнання. Таку думку обґрунтовують в своїх роботах О. К. Уледов, Б. Вальденфельс, Н. Луман. Під цим кутом зору інакше оцінюються й класичні праці, що стосуються особливостей міфологічного мислення і світосприйняття — Л. Леві-Брюля, К. Леві-Строса, В. Я. Проппа, О. Ф. Лосєва, а надто — роботи М. М. Бахтіна.

Як розробки методологічного характеру в галузі досліджень народної української культури на окремих етапах її розвитку постають концепції О. Я. Гуревича, Д. С. Ліхачова, М. В. Поповича.

Значне місце в розумінні витоків української культури посідають роботи класиків української філософії, літератури та фольклористики — І. Я. Франка, М. Т. Рильського, Ф. М. Колесси, а також монографії сучасних дослідників — В. Ф. Горленко, В. К. Борисенко.

Заслужують на увагу роботи С. Й. Грици і Ю. С. Смірнова, які

намагаються досліджувати явища української народної творчості в їх цілісності і синкретичності.

Соціально-історичний аспект української народної культури досліджується в працях представників української історичної школи — М.С. Грушевського, М. І. Костомарова, М. М. Аркаса.

Разом з тим треба зауважити, що проблема дослідження генези становлення самосвідомості українського народу в умовах його повсякденного буття як цілісного процесу, що відбувається в реаліях народної національної культури, ще не знайшла відповідного висвітлення в нашій літературі. Це й обумовило мету і завдання даного дослідження.

Мета дослідження. Метою роботи є дослідження феномену національної самосвідомості нашого народу в його генезі, охоплюючи його передісторію, етап виникнення і до становлення українського народу як суб'єкта історії, а отже суб'єкта національної самосвідомості.

Завдання дослідження:

- розглянути процес формування категорії «самосвідомість» в історії розвитку філософської і психологічної думки;
- показати багатовимірність, різнобічність феномену самосвідомості в його онтологічному виявленні;
- проаналізувати головні етапи становлення і розвитку етнонаціональної самосвідомості в процесі етногенезу;
- дослідити особливості еволюції національної самосвідомості українського народу в залежності від етапів його національно-визвольного руху;
- звертаючись до української народної національної культури як до специфічної, наочно-образної форми становлення самосвідомості народу, втіленої в реаліях повсякденного буття, показати її роль і значення в умовах української історичної дійсності XIV-XVII ст.

Об'єкт дослідження. Український народ і його національна самосвідомість.

Предмет дослідження. Структура, історичні модифікації, а також роль і значення для історії України національної самосвідомості українського народу як реального феномену його буденного життя.

Методологічні засади та теоретичні джерела дослідження. Методологічну базу дослідження склали класичні філософські і психологічні праці щодо проблем свідомості та самосвідомості, форм культурно-історичного освоєння світу, питань функціонування національної свідомості і самосвідомості. В роботі автор спирався на важливі категорії, принципи і закони філософії, що набули свого подальшого розвитку в роботах вітчизняних та іноземних філософів. За концептуальне підґрунтя слугували розробки сучасних авторів щодо проблем повсякденного, буденного зрізу людського буття. Важливе місце посіли класичні

праці з історії України. Як фактичний матеріал автором були залучені і використані результати етнографічних, фольклористичних і етнопсихологічних досліджень.

Наукова новизна дослідження. В дисертації зроблена спроба всебічного розкриття проблеми формування національної самосвідомості українського народу в умовах буденного життя. Новаційна специфіка дослідження будується на визнанні провідного місця буденного способу освоєння дійсності в житті людини і суспільства, визначенні умов формування і розвитку етнонаціональної самосвідомості народу, втілених в реаліях повсякденного буття. Результати проведеного дослідження конкретизуються автором у тезах, що позначені певною науковою новизною і пропонуються на захист.

1. В процесі розвитку філософської і психологічної думки зміст категорії «самосвідомість» трансформувалася до сучасного розуміння самосвідомості як здібності людини дивитись на свою власну діяльність немов би очима іншої людини, загалом — з точки зору «роду людського».

2. Підкоряючись закономірностям загального процесу культурно-історичного розвитку, людська самосвідомість відображає специфіку кожної епохи і приймає міфологічну, релігійну або філософську форму.

3. Самосвідомість народу (етносу) як конкретного суб'єкту історичної дійсності на ранніх етапах етногенезу виступає як **етнічна самосвідомість** (спочатку як «відчуття», а потім — як «усвідомлення» етносом власної єдності). Пізніше, коли народ усвідомлює власну причетність до процесу світової історії і набуває таким чином культурно-історичної самовизначеності, відбувається формування **національної самосвідомості**.

4. Самосвідомість українського народу в XIV-XVII ст. втілювалась, головним чином, в реаліях повсякденного буття і набувала наочно-образної форми в народній національній культурі.

5. Процес формування етнонаціональної самосвідомості українського народу (в межах розвитку народної культури) складається з трьох періодів: «обрядовий період» (формування первинної форми етнічної самосвідомості — «відчуття себе»); «період ранніх дум» (поступовий перехід від «відчуття» етносом власної осібності до її «усвідомлення»); «період історичних пісень» або «історичний період» (формування національної самосвідомості, тобто «усвідомлення етносом себе як суб'єкту світової історії»).

Теоретичне і практичне значення дослідження. Осмислення сучасного стану національної самосвідомості в суспільстві неможливе без дослідження буденного зрізу суспільної свідомості, що становить собою окремішій «шар» або «пласт» в духовному просторі суспільного життя,

і його історично обумовлених форм. В процесі соціальної еволюції цей «пласт» трансформується, підкоряючись змінам соціальної структури і самого суспільного буття, але зберігає певний «генетичний» зв'язок зі своїми первинними формами, що склали першооснову національної свідомості і самосвідомості.

В сучасних умовах, у зв'язку з загальнолюдоюською інтеграцією національних культур, досліджуваний нами шар буденного в національній самосвідомості становить собою той ґрунт, що живить коріння всіх національних досягнень.

Теоретичні положення і висновки даного дисертаційного дослідження можуть бути використані при аналізі процесів формування національної самосвідомості народів України на сучасному етапі. Головні ідеї роботи сприяють поглибленню розуміння природи явищ національного життя суспільства, подоланню стереотипів у їх оцінках, виявленню їх позитивної ролі в житті людини і суспільства. Висновки даного дослідження розширюють методологічну базу для подальшого вивчення процесів етноутворення і національного будівництва в нашій країні. Вони можуть допомогти і в вирішенні окремих проблем сучасності, що стосуються пошуків духовного ідеалу, культурного відродження України.

Результати проведеного дослідження можуть бути використані в процесі викладання філософії, психології, політології, а також — в українознавстві, при вивченні історії України, її культури та етнографії. Концептуальний матеріал дослідження може бути використаний для підготовки спецкурсів, в лекційній роботі з метою формування у людей уявлень про шляхи становлення українського етносу, про головні етапи розвитку його самосвідомості.

Апробація роботи. Основні положення дисертаційного дослідження викладались у виступах дисертанта на міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях: «Культура та етнотетика», Київ, 1994; «Південь України і складання української державності: історія і сучасність», Одеса, 1994; «Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє», Одеса, 1995; «Філософія. Менталітет. Освіта», Одеса, 1995; а також — на науково-практичних конференціях ОДПІ 1991-1992 рр.

Дисертація була обговорена і рекомендована до захисту на кафедрі філософії і соціології ПУПУ ім. К. Д. Ушинського.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, двох розділів із висновками, закінчення і списку використаної літератури.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обгрунтовано актуальність досліджуваної проблеми в умовах розбудови української державності, визначено ступінь її наукової розробки. Сформульовано мету і завдання дисертації, наукову новизну, теоретичне і практичне значення дослідження.

У першому розділі «Феномен самосвідомості як об'єкт наукового дослідження» розглядаються методологічні засади досліджуваної проблеми та їх розвиток. Аналізується структура феномену самосвідомості, найважливіші етапи та умови його формування, визначаються провідні категорії і поняття дослідження.

В першому параграфі «Історія розвитку категорії самосвідомості: філософський і психологічний аспекти» аналізуються традиції, що склалися у вітчизняній та іноземній філософії та психології щодо проблеми самосвідомості. Відзначається, до довгий час феномен самосвідомості філософськими науками розглядався в межах схожої, але не ідентичної проблеми — проблеми «Я». В такому висвітленні проблема самосвідомості посідала одне з чільних місць в багатьох філософських системах — від філософсько-релігійних вчень Давньої Індії і до теоретичних побудов німецьких філософів. У зв'язку з цим в роботі простежуються витoki розвитку категорії самосвідомості, починаючи з давньоіндійської і давньогрецької концепцій «Я». Підкреслюється, що ці концепції мали важливе значення для подальшого становлення категорії самосвідомості, проте їх потрібно розглядати швидше як передісторію розвитку даної категорії, аніж як її історію.

Далі в параграфі аналізуються теорії самосвідомості, що були розвинуті схоластичною традицією середньовіччя і наново переглянуті в епоху Відродження. І, нарешті, теорія Р. Декарта постає як перша спроба не теологічного (оцінного), а раціонального розгляду феномену «Я», що під ним філософ має на увазі власне самосвідомість.

Подальший розвиток теорії самосвідомості становить собою процес все більш детального і обгрунтованого аналізу структури даного феномену, внаслідок чого дослідниками були визначені рівні індивідуальної та суспільної самосвідомості, а також — специфічно-національний рівень, який в ідеалістичній традиції одержав назву «народний рух».

Таке розуміння досягло апогею свого розвитку в гегелівській системі «феноменології духу», де досліджуються головні етапи становлення і умови формування людської самосвідомості як на рівні індивіду, так і на рівні колективного суб'єкту (певної спільноти).

В подальшому пріоритет в дослідженні феномену самосвідомості перейшов до психології. Психологами розглядався сам процес виник-

нення і розвитку самосвідомості, аналізувалися суттєві форми її існування, а також логіка взаємозв'язку свідомості і самосвідомості. Визначалися такі рівні становлення самосвідомості як самовідчуття, самопізнання, самовідношення. Але, як показано в роботі, результати психологічних досліджень часто становлять собою вузькоспеціалізовані висновки, що мають бути використані філософією як матеріал для більш ґрунтовних узагальнень.

Підсумовуючи матеріал, викладений в даному параграфі (ураховуючи і ті визначення самосвідомості, що були запропоновані сучасними вітчизняними філософами), автор обґрунтовує ставлення до феномену самосвідомості як до здібності людини «...усвідомлювати себе саму немов би збоку, з точки зору «роду людського» (Е. В. Ільєнков). Виходячи з цього, національну самосвідомість (або, вірніше, самосвідомість народу) пропонується розглядати як здібність колективного суб'єкту — народу — усвідомлювати власне місце і роль у світовому історичному процесі (у світовій історії), а також розуміти цінність і значення власної культури в загальнолюдському культурному просторі.

У другому параграфі «Становлення самосвідомості і її концептуальне відображення» аналізуються відмінності становлення самосвідомості в генезі загальнолюдського розвитку, розглядаються специфічні форми існування суспільної і індивідуальної самосвідомості, що властиві тим чи іншим історичним епохам. Підкреслюється, що в масштабах всього людства, як і на рівні окремого народу, зміна парадигм самосвідомості підпорядкована певним законам загального культурно-історичного розвитку. Тож аби пояснити усталені форми свідомого життя людини (і людства), необхідно проаналізувати ті суспільно-історичні умови, які призвели до виникнення цих усталених форм.

В процесі самоусвідомлення людства загалом, так само, як і в процесі розвитку самосвідомості окремого народу можна умовно виділити міфологічну, релігійну і філософську форми цього феномену. (Треба зауважити, що ці форми самосвідомості (тобто усвідомлення себе як себе) певним чином пов'язані з тими стереотипами сприйняття часу і простору, що склалися в суспільстві на даному етапі розвитку.)

Специфіку міфологічної самосвідомості визначає та обставина, що це самосвідомість родової людини (тобто людини, яка відчуває власну реальність лише разом з цілим сонмом предків, з відповідними групами кривних або формальних родичів, з доброзичливими або зловорожими духами). Міфологічну самосвідомість можна охарактеризувати як «ми-свідомість», свідомість родового колективу. В поняттях про час і простір на цьому етапі розвитку панує абсолютний релятивізм. Міфологічна людина немов би носить свій час і простір з собою, як і

силу власного роду, часткою якого вона себе відчуває в будь-яких обставинах.

Такі уявлення зберігаються на рівні буденної свідомості досить довгий час навіть після того, як домінуючою в суспільстві стає релігійна або ж філософська форма самосвідомості. (Так само і уявлення про кривий зв'язок представників одного народу (нації, національності) зберігається довгий час після того, як зникає та форма колективного буття, що спричинилася до формування таких уявлень — родова община).

Релігійній формі самосвідомості людини властиві деякі риси, що уподібнюють її до міфологічної. Але для релігійної самосвідомості характерною є наявність сталої структури світобудови, що їй підкорені всі уявлення про людину, про навколишній світ, про час і простір. До того ж тут відсутня та органічна єдність, нерозривність людини з цілим весвітом, яка притаманна міфологічній самосвідомості. Проте в порівнянні з більш гармонійною міфологічною самосвідомістю релігія постає як більш довершене утворення, оскільки вона є не лише відбиттям наявної форми буття (як міфологія), але й прагненням людини до самовдосконалення, її пориванням до самоствердження себе у Вічності.

Філософська форма самоусвідомлення виникла майже одночасно з релігійною, і розвивалися вони у взаємнім зв'язку, іноді майже зливаючись, іноді розвиваючи протилежні тенденції і погляди. Але між ними існує значна відмінність, а саме: в релігії не усвідомлюється той факт, що в подобі Бога або диявола людина вдивляється у своє власне відображення. А філософія, які б конкретні завдання не визначали для себе її окремі представники, свідомо орієнтована на пізнання людини, і саме тому сократичний принцип «Пізнай себе!» може бути девізом як давньої, так і сучасної філософії.

Аналіз цих історичних форм людської самосвідомості має вагомим концептуальним навантаженням і визначає подальший напрямок дослідження.

В третьому параграфі першого розділу «Самосвідомість як характеристика етносоціального суб'єкту (в процесі етногенезу)» розглядаються процеси етногенезу як становлення етнічного суб'єкту, і особливості формування національної свідомості і самосвідомості на різних етапах етногенезу. Робиться огляд існуючих на сьогоднішній день теорій народності і нації, обґрунтовується позиція автора щодо таких важливих категорій як «народ», «нація», «етнос» тощо.

Зокрема, поняття «етнос» («етнічна спільнота») в роботі використовується для визначення соціальних утворень, що склалися на певній території серед людей, об'єднаних дійсними соціально-економічними зв'язками, спільною мовою і культурою, таких, що усвідомлюють себе окремою самостійною групою.

В роботі підкреслюється, що наявність «етнічної», або ж «національної» самосвідомості, розвиток якої входить до загального процесу етногенезу, є однією з суттєвих ознак етносу, поруч із мовою і специфічною культурою, і обґрунтовується синонімічне уживання понять «етнос» і «народ» у відношенні до об'єкту даного дослідження.

В першому параграфі вже йшла мова про дві форми етнічної і національної самосвідомості: національної (етнічної) самосвідомості індивіду і самосвідомості власне народу (етносу), і їх взаємозв'язок. В даному параграфі це твердження уточнюється і доповнюється дослідженням різних форм самосвідомості народу: місницької, релігійної, соціальної і власне етнічної.

В роботі доводиться, що розвиток національної самосвідомості — це природний процес, що становить інтегральну частину загального процесу етногенезу. Самосвідомість етносу (народу) як конкретного локального суб'єкта історичної дійсності постає спершу в вигляді етнічної самосвідомості — спочатку як «відчуття себе», а пізніше — як «усвідомлення себе» окремою самостійною спільнотою.

Далі відбувається усвідомлення народом власного етнонаціонального «Я» через відкриття «Я» іншого народу і утвердження власної самосвідомості у відношенні до іншої самосвідомості. Цей процес дає змогу говорити про формування «національної самосвідомості», коли індивід не просто констатує факт своєї належності до тієї чи іншої етнічної спільноти, але й виявляє небайдуже ставлення до етнонаціональних цінностей — мови, культури, території, а також усвідомлює власну причетність до історичної долі свого народу. Відповідно, самосвідомість етносу тепер не обмежується визнанням себе за самостійну спільноту, але намагається здобути визнання з боку інших етносів, і зрештою — дістати власну незалежність. Таким чином, прагнення етнічного самоусвідомлення переходить в прагнення політичного самовизначення.

Процес національного самопізнання і самоусвідомлення взагалі здійснюється на двох рівнях. По-перше, як розвиток теоретично-наукових уявлень «національних наук» (серед яких найважливіші — історія і мовознавство), і по-друге, на рівні буденності, в процесі самого діяльного становлення нового часу. (Треба зауважити, що саме ця форма пізнання історично виникає першою і відіграє неабияку роль в ході розвитку етносу). І наслідки даного процесу фіксуються не лише в формі наукових систем, теорій і гіпотез, але й у вигляді складного комплексу уявлень, традицій, звичаїв і вірувань, моральних, естетичних і світоглядних норм, що складаються в процесі історичного розвитку етносу, закріплюються в практичному житті народу і утворюють в своїй сукупності народну національну культуру.

Останнє твердження автор вважає надзвичайно важливим, оскільки при вивченні процесів розвитку національної свідомості і самосвідомості дослідники часто обмежуються аналізом лише науково-теоретичних форм відображення дійсності. Але ж без серйозних досліджень фундаменту буденно-світоглядних уявлень, що виникають на ранніх етапах становлення етносу і існують на протязі всього періоду його розвитку, не можна зрозуміти процес самоусвідомлення народом самого себе.

Серед інших форм конкретно-чуттєвого втілення колективної етнонаціональної самосвідомості важлива роль належить фольклору (у вичерпному розумінні цього терміну) як специфічному способу узагальнення життєвого досвіду народних мас, що несе цінну інформацію про минуле даної етнічної спільноти.

В параграфі розглядаються також дві сучасні класифікації етнічних спільнот: «за рівнем розвитку» і «за ієрархічним принципом». Підкреслюється, що лише свідомо самоідентифікація соціального суб'єкту (індивіду чи якоїсь спільноти) з усіма рівнями етноструктури Землі аж до усвідомлення себе як представника всього людства, може допомогти швидкому розв'язанню національних протиріч, поєднанню національних інтересів окремих етноутворень без руйнівних конфліктів, розвитку етнічних спільнот без втрат для інших суб'єктів етнонаціональної самосвідомості.

В другому розділі «Національна самосвідомість українського народу як фактор його життєдіяльності (XIV—XVII ст.)» викладаються результати головних досліджень — розгляду процесу становлення українського народу як суб'єкту національної самосвідомості, визначення основних етапів цього процесу, а також аналіз деяких форм побутування національної самосвідомості в умовах буденного життя.

В першому параграфі другого розділу «Становлення і розвиток українського народу як суб'єкту національної самосвідомості» досліджується сам процес становлення українського етносу від його витоків і до кінця XVII ст.

Автор виходить з того засновку, що розвій українського етносу майже весь час проходив в межах багатонаціональних держав — Київської Русі, Великого кн. Литовського, Речі Посполитої та ін., і ця оставина мала вагомий вплив на процес його розвитку.

Взагалі, розвиток національної самосвідомості окремого народу в багатонаціональних державах проходить через два етапи, що дуже відрізняються один від одного.

На першому етапі в країні, що склалася в результаті майже механічного об'єднання кількох несхожих одна на одну частин, іде процес формування єдиного економічного, політичного і правового дер-

жавного простору. Процес «перетворення» окремих етнічних спільнот, перезасвоєння досягнень сусідніх культур, і, зрештою, утворення більш-менш єдиного народного національного типу. Тобто, з багато-національної така держава прагне перетворитися на однонаціональну.

Під час цього періоду розвитку самосвідомість окремого етносу більше орієнтована на засвоєння досягнень, норм і цінностей «чужих» культур.

Під час другого періоду розвитку в такій державі відбувається утворення нових культурних і економічних центрів, що коло них консолідується найсвідоміші національні елементи. В протидії нивелюючій тенденції єдинодержавної політики етнос народжується як соціальний суб'єкт, що свідомо відстоює свої права на самостійний розвиток, як суб'єкт історичної, а отже і національної самосвідомості. Активні дії народу, що направлені на здобуття культурної, політичної і економічної самостійності, в залежності від історичних і соціальних обставин, можуть призвести до утворення самостійної національної держави, або ж, внаслідок змін у співвідношенні сил, до подальшого існування в межах сильнішої держави.

Стосовно історії сучасного українського етносу до кінця XVII ст. можна говорити про два великі історичні періоди, кожний з яких у своєму розвитку був підкорений вищезазначеним закономірностям.

I. Передісторія (близько VII — поч. XIV ст.). Утворення східнослов'янської держави Київська Русь, становлення давньослов'янського народу. Розвиток і розпад Київської Русі на окремі князівства; виділення Галицько-Волинського князівства із значними відмінностями мови, культури, суспільного і політичного життя.

II. Власне історія (поч. XIV — XVII ст.). Розвиток українських земель в межах Великого кн. Литовського і Речі Посполитої. Становлення українського народу, боротьба проти національного, соціального і релігійного пригнічення. Формування основ української державності.

В роботі відзначається, що національно-визвольний рух українського народу був однією з основних форм розвитку самосвідомості українського етносу, отже аналіз головних етапів розгортання цього руху необхідний для правильного розуміння особливостей самого процесу самоусвідомлення народу.

Згідно з існуючою на сьогодні періодизацією, в роботі аналізуються відмінності різних етапів (фаз) національного руху: «аристократичного» (як руху за культурно-національний розвиток української народності); «міщанського» або «братського» (руху проти релігійної і національної дискримінації) і «козаччини» — етапу, що характеризується безпосередньою участю значних народних мас у збройній боротьбі. Визначається, яку вагу мали на різних етапах розвитку окремих

форми етнонаціональної самосвідомості (місницька, релігійна, соціальна і власне етнічна).

Підсумовуючи матеріал, що викладався в даному параграфі, автор обґрунтовує такий висновок. Внаслідок перемог національно-визвольного руху українського народу у другій половині XVII ст. на короткий час була фактично досягнута головна мета розвинутого етносу — організація національної держави як незалежного суб'єкту політичної, економічної і соціальної дійсності. В суспільній свідомості вкорінилась ідея єдності України — територіальної і національної, розвій національної свідомості і самосвідомості в цей час досяг певного піку, доходячи до усвідомлення народом себе як суб'єкту світової історії.

Всі ці події знайшли своє відображення в творах народної культури, фольклору, і саме аналіз деяких форм творчості народу становить зміст наступного параграфу.

В другому параграфі другого розділу «Національна самосвідомість українського народу як дієво-нормативний феномен його повсякденного життя» розглядаються ті специфічні явища народної культури, що були традиційними для повсякденного буття українського народу. В світлі досліджуваної в роботі проблеми простежуються витoki формування української народної культури як специфічного способу розвитку і, так би мовити, «опредметнення» етнонаціональної самосвідомості народу, а також основні напрямки її розвитку до кінця XVII ст., коли можна констатувати наявність **національної самосвідомості** українського народу.

В роботі підкреслюється, що, вивчаючи явища народної культури, особливо ті, які були типовими для ранніх етапів розвитку етносу, необхідно дотримуватися принципу системного аналізу, тобто розглядати їх як щось цілісне, з позиції реальної взаємодії усіх компонентів (вербальних і невербальних), що складують ці явища.

Відповідно розглянутим в попереднім параграфі етапам національно-визвольного руху в Україні, в даному параграфі виділені три періоди розвитку української національної культури: «обрядовий період», «період ранніх дум» і «період історичних пісень» (або «історичний період»).

Обрядова дія (ритуал в його загальному значенні) стала основним способом неусвідомлюваного ще повною мірою суспільного самопізнання і самоусвідомлення в першому періоді розвитку. Обумовлені специфікою міфологічного само- і світосприйняття відмінності обрядів відокремлювали одне від одного представників різних етноутворень (і таким чином відігравали значну роль в розвитку первинної форми етнічної самосвідомості — «відчуття себе»).

Згодом активна боротьба проти національного і соціального гноб-

лення обумовила нові способи самопізнання, нові форми самоусвідомлення. Разом з релігійною ідеологією цю функцію почали виконувати і окремі жанри народної творчості (пісні і танці, значною мірою вже відокремлені від обрядових дій, а головне — думи, унікальна форма народної творчості, притаманна лише українській народній культурі).

В цей період — період «ранніх дум» — відбувалося поступове усвідомлення українським етносом своєї єдності (свого «ми») і власної відмінності від інших народів ("вони").

В третьому, найважливішому періоді свого розвитку (що був визначений як «історичний» або «період історичних пісень») досягнення національно-визвольного руху, за безпосередньою участю значних народних мас у збройній боротьбі, обумовили розквіт народної національної культури і наблизили український народ до усвідомлення себе як суб'єкту національної і світової історії. На цьому етапі вже можна вести мову про формування національної самосвідомості українського народу як самосвідомості історичного суб'єкту в повнім значенні цього слова.

В закінченні дисертації підводяться підсумки проведеного дослідження і окреслюються перспективи подальшого вивчення проблеми.

Головні положення дисертації викладені у публікаціях:

1. Про розвиток народної самосвідомості в процесі етногенезу // *Філософія. Менталітет. Освіта: Матеріали наук.-теор. конф. (12-14 жовтня 1994 р.)*. — Одеса, 1995. — С. 80-81.

2. Про становлення самосвідомості народу // *Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали доповідей міжнародної наук. конф. (21-25 листопада 1995 р.)*. — Одеса, 1995. — С. 166-167.

3. О творческой самореализации личности // *Философия. Человек. Перестройка: Материалы науч. конф. (21-22 мая 1991 г.)*. — Кишинев, 1991. — С. 3.

4. Использование истории для формирования нравственности // *Повышение эффективности подготовки учителей истории без отрыва от производства: Сборник докладов и сообщений Всесоюзной науч.-метод. конф. (5-6 сентября 1990 г.)*. — Одесса, 1992. — С. 14-21 (в соавт.).

5. Об одном из подходов к историческому процессу // *Повышение эффективности подготовки учителей истории без отрыва от производства: Тезисы выступлений Всесоюзной науч.-метод. конф. (5-6 сентября 1990 г.)*. — М., Одесса, 1991. — С. 226-228.

6. Философские представления о человеке в генезисе исторического развития // *Формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, соціального і гуманістичного мислення у студентів: Тези доповідей*

республіканської наук.-практич. конф. (жовтень 1992). — К., Одеса, 1992. — С. 101-102 (в соавт.).

7. Об одном из аспектов развития и изучения национальной культуры // Историческо-культурное наследие человечества и его изучение при подготовке учителей без отрыва от производства: Материалы украинско-российск. науч.-метод. семинара (26-28 августа 1992 г.). — Одесса, 1992. — С. 25-26.

8. Творчество как реальность обыденной жизни // Теория, методология и практика научно-технического творчества: Материалы международной науч.-практ. конф. (сентябрь 1993). — Одесса, 1993. — С. 41-42.

9. Про етнооснову моральних норм // Культура та етнотетика: Матеріали міжнародної наук.-теор. конф. (1-2 червня 1994 г.) / Вип. I. Етнотетика: методологіч. проблеми визначення. — К., 1994. — С. 41-42.

10. Про специфіку етнокультурного розвитку Півдня України // Південь України і складання української державності: історія і сучасність: Тези доповідей Всеукраїнської наук.-практ. конф. (26-27 травня 1994 р.) / Частина 2. — Одеса, 1994. — С. 99-101.

RESUME

Goncharova N. I. **Formation of selfconsciousness of Ukrainian people in circumstances of everyday being (essence and genesis).**

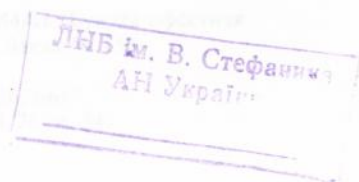
The Dissertation for applying for the scientific degree of the bachelor of the Philosophical Sciences on speciality 09.00.03 — Social Philosophy and Philosophy of History, South Ukraine Pedagogical University, Odesa, 1996.

Author of the dissertation depends Dissertation and published works in which evolution of ideas of «selfconsciousness» as a category and phenomena of social reality is being considered; essence of national selfconsciousness, its structure, historical modifications, main stages of development in process of ethnogenesis is being reveal.

It is demonstrated that people (ethnos) as a subject of historical process gain at first ethnic selfconsciousness which then transforms on the basement of cultural-historical self-determination of the given people into national selfconsciousness.

Process of formation of national selfconsciousness of Ukrainian people and its reflection into everyday life reality.

Keywords: **selfconsciousness, people (ethnos), ethnical selfconsciousness, national selfconsciousness.**

Гончарова Н. И. Становление самосознания украинского народа в условиях повседневного бытия (сущность и генезис).

Диссертация на соискание степени кандидата философских наук по специальности 09.00.03 — социальная философия и философия истории. Южно-Украинский педагогический университет им. К. Д. Ушинского, Одесса, 1996.

Защищается рукопись диссертации и публикации, в которых рассматривается эволюция представлений о «самосознании» как категории и феномене социальной реальности, раскрывается сущность национального самосознания, его структура, исторические модификации, основные этапы развития в процессе этногенеза.

Доказывается, что народ (этнос) как субъект исторического процесса вначале обретает этническое самосознание, которое на основе культурно-исторической самоопределенности данного народа трансформируется в национальное самосознание.

Показан процесс формирования национального самосознания украинского народа и его отражение в реалиях обыденной жизни.

Ключевые понятия: **самосознание, народ (этнос), этническое самосознание, национальное самосознание.**

Подписано в печать 12.05.96. Формат 60×84/16. Бумага офсетная.
Усл. печ. л. 1,1. Тираж 100 экз. Заказ № 155.

Отпечатано в НПФ "Астропринт".
Одесса, Французский б-р, 24/26, к. 54.

446358

AB 34.825

AB 34.825